Шакурова Мөслимә Магесумовна
Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

В.Н. ХАНГИЛДИННЫҢ ЛИНГВИСТИК ҺӘМ ЛИНГВОМЕТОДИК МИРАСЫ

Публикация осуществлена при финансовой поддержке РГНФ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта № 16-14-16017.

Статья посвящена известному ученому-лингвисту и методисту В.Н. Хангильдину, являющемуся продолжателем традиций Казанской лингвистической и лингвометодической школы. В 30-е гг. XX века в Республике Татарстан начинается работа по совершенствованию учебных планов, программ, учебников и словарей татарского языка для русскоязычных учащихся и учащихся-татар. Многие ученые-методисты (М.Х. Курбангалеев, Р.С. Газизов, В.Н. Хангильдин и др.) занимаются изучением процесса усвоения русскоязычными учащимися татарского языка. В статье рассматриваются объем, структура и содержание школьных учебников татарского языка и грамматики В.Н. Хангильдина.

Ключевые слова: *В.Н. Хангильдин, лингвометодическое наследие, учебники татарского языка, теоретические основы, двуязычие, культура речи.*

The article is devoted to the well-known scientist-linguist and methodologist V. N. Hangildinu, who is a continuator of the Kazan linguistic and Lingvometodichesky school. In the 30-ies. XX century in the Republic of Tatarstan begins work on the improvement of curricula, programs, textbooks and dictionaries of the Tatar language for Russian-speaking students and students-Tatars. Many scientists and methodologists (M. H. Kurbangaleev, R. S. Gazizov, V. N. Hangildin et al.) Are studying the process of assimilation of the Russian-speaking pupils of the Tatar language. This article discusses the scope, structure and content of the school textbooks of the Tatar language and grammar VN Hangildina.

Key words: *V. N. Hangildin, Lingvometodichesky heritage, books Tatar language, theoretical basis, bilingualism, speech culture.*

Казан лингвистика һәм лингвометодика мәктәбенең дәвамчысы – Вәли Нигъмәтулла улы Хангилдин (1891–1971), филология фәннәре кандидаты (1942), методист, педагог, ТАССР атказанган фән эшлеклесе (1961). Ул 1930 елларда мәктәпләр өчен башлангыч һәм урта мәктәпләр өчен программалар, дәреслекләр төзүдә актив катнаша. Бу чорда октябрь борылышыннан соң татар мәктәпләрендә татар телен һәм әдәбиятын укытуның яңача куелышын, татар телен гамәлгә кую мәсьәләләрен күз уңында тотарга кирәк [Шәкүрова, 2012: 7].

Вәли Хангилдин 1891 елда Уфа губернасы Бәләбәй өязе Бүздәк волосте Иске Сынлы (Сынны) авылында туа. Аны 13 яшенә кадәр әтисе Нигъмәтулла абзый үзе укыта. 1906 елны үзләреннән 100 чакрым ераклыктагы Бозаяз мәдрәсәсенә укырга җибәрәләр. 1911–1914 елларда Уфаның «Галия» мәдрәсәсендә укый. 1920–1922 елларда Екатеринбургтагы Татар-башкорт педагогика техникумында директор була. 1923–31 елларда Уфада башкорт педтехникумында уку-укыту мөдире булып эшли [Татарский энциклопедический словарь, 1998].

В.Н. Хангилдинның (Гыйбадулла Алпаров белән берлектә) «Татар теле: 1–2 нче класслар өчен грамматика» китабында (1935) теоретик материал катлауландырылган, шартлы тамгалар белән күрсәтелгән, күнегүләр дә «җиңелдән – авырга» принцибына нигезләп корылган: 84 нче күнегү (Түбәндәге мәкаләне күчереп языгыз. Аннары ияләрнең асларына бер сызык, хәбәрләрнең асларына ике сызык сызып чыгыгыз), 98 нче күнегү (Түбәндәге өземтәләрне (Авторлар зур күләмле өзек тәкъдим итәләр – Ш.М.) укып чыгыгыз һәм туры сөйләмләрне билгеләгез. Күчереп язганда, туры сөйләм алдыннан нокта куегыз. Туры сөйләмне куш җәяләр эченә алыгыз), 140 нчы күнегү (Күчереп языгыз һәм өтерләр куегыз) һ.б. Алга таба барлык күнегүләр диярлек теоретик материалны гамәли яктан ныгытуга корылган. Авторлар үзләре тәкъдим иткән текстлардан тыш, Г. Тукай, Һ. Такташ, Г. Ибраһимов, Ш. Камал, М. Горький, М. Әмирдән алган өзекләр белән дә эшлиләр.

1938 елда В.Н. Хангилдин (Х. Шабанов белән берлектә) «Грамматика һәм орфография дәреслеге»н чыгара. Бу дәреслектә «*Белешмә өчен хәрефләр - әлифба*», «*Каләмне менә болай тот*», «*Баш хәрефләр язылышын күзәтегез*», «*Үрнәктәгечә матур итеп языгыз*» кебек күнегү-биремнәр, плакатлар урнаштырылган. Текстларда патша Россиясе, 1936-37 елларда гомуми белем мәктәпләрендә укучы балаларның саны, күләме, уку йортлары, халыкның яшәү шартлары, батыр сугышчылар, 1 нче май, ел фасыллары турында мәгълүмат бирелгән. Мәсәлән: 4 нче күнегүне язганда укучы баш хәрефләрнең язылышын күзәтергә һәм саннарның биеклеген баш хәрефләр биеклегендә язарга тиешләр: *1936-37 нче елда гомуми белем мәктәпләрендә 27 миллион 400 мең кеше укыды. Техникумнарда 767 мең кеше укыды. 1935–36 нчы елда югары уку йортларында 525 мең кеше укыды. Дәүләт тарафыннан 1935 нче елда 8 миллиард 300 миллион сум акча тотылды. 1924 нче елдан алып, 1935 нче елга кадәр булган вакыт эчендә 23 миллион 800 мең кеше башлангыч белем алды. СССР халыкларының культурадәрәҗәләре көннән-көн үсә бара* [Хангилдин, 1938: 5]. Мәгълүматлар бик кызыклы, бүгенге көн укучысын уйландырырлык.

Теоретик материалның эчтәлегенә килгәндә, В.Н. Хангилдинның «Грамматика һәм орфография дәреслеге»ндә авазлар һәм хәрефләр (*сузык һәм тартык авазлар, калын һәм нечкә сузыклар, сузыкларның язылышы, тартыкларның язылышы, борын авазлары), җөмлә, хикәя җөмлә, өндәү җөмлә,*

сүз, көчәйткеч кисәкләр, кушма сүзләр, җөмлә төзелеше, ким җөмлә, теркәгечләр, исемнәрнең килеш белән төрләнеше һ.б. кыска, аңлаешлы итеп урнаштырылган: Нинди булса да бер хәбәр белдергән яки ни турында булса да хикәя итә торган җөмлә хикәя җөмлә дип атала. Хикәя җөмләнең азагында нокта куела (19 нчы биттә); Җөмләдә нәрсә турында сөйләнсә, әнә шул әйберне белдергән һәм кем, нәрсә, ни сорауларына җавап була торган сүз ия дип атала. *Мәсәлән: Клубка газеталар алалар. Нәрсәләр алалар? Газеталар (ия).* (58 нче биттә); Фигыль - әйбернең эшен яки хәлен аңлата торган сүз. Фигыльгә *Нәрсә эшли? Ни эшли? яки Нәрсә эшләтә? Ни эшләтә? Нәрсә эшләтелә? Ни эшләтелә?* дигән сораулар куярга мөмкин. (86 нчы биттә) һ.б.

«Грамматика һәм орфография дәреслеге»нең 98 нче битеннән «Кушымта» башлана: «Сүз өстендә эшләү» (98–101 нче битләр), «Эш теле» (101-105 нче битләр), «Китап өстендә эшләр»(106–110 нчы битләр) һ.б. «Сүз өстендә эшләү» бүлегендә укучылар сүзләрнең төгәл мәгънәсен ачыклыйлар: *Бер үк вакытта ура, суга һәм орлыкны сортларга аера торган машина* ***комбайн*** *дип атала*. *Дөрес язу кагыйдәләре* ***орфография*** *дип атала* һ.б. (159 нчы бирем; *Китап, газета, журналларны басып чыгара торган фабрика* ***типография*** *дип атала*; *Нинди булса бәхәсле мәсьәләләрне тикшерү* ***дискуссия*** *дип атала* һ.б. [Хангилдин, 1938: 160].

Хәзерге көн дәреслекләрендә, кызганычка каршы, бу төр эшләрне сирәк очратасың. Рус һәм татар телләрендә 4 нче сыйныфлар өчен чыккан ЕГЭ (мини–ЕГЭ) сорауларында «Нәрсә ул журнал? Нәрсә ул хикәя? Китап нәрсә ул?» кебек сораулар еш очрый. Һәр сыйныфта сүзлек эше, китап белән эшләү серләрен өйрәтсәк, бәлки балалар тел, әдәбият белән күбрәк кызыксына башларлар иде.

1940 елда В.Н. Хангилдин «Совет мәктәбе» журналында «Татар теленең синонимикасы» дигән күләмле мәкалә бастыра. Бу татар телендә синонимнарга багышланган беренче хезмәт тә һәм грамматик синонимнарны билгеләү юлында беренче омтылыш та булып санала. Әлеге мәкаләдә автор синонимнарның телебезне баетуда, сөйләм матурлыгын арттырудагы әһәмиятен күрсәтә [Ибраһимов, 1976: 14].

1942 елда В.Н. Хангилдин татар синтаксисы өлкәсендә беренче диссертацияне Казан дәүләт университетында яза. Бу эшендә ул татар сүзтезмәләрен алардагы сүзләрнең ярашу, башкарылу һәм янәшәлек юллары белән бәйләнеше буенча тикшерә [Татарский энциклопедический словарь, 1998]. 1954 елда В.Н. Хангилдин «Татар теле грамматикасы» дигән зур күләмле хезмәтен бастырып чыгара. Автор бу хезмәттә татар теленең морфологик һәм синтаксик төзелешен тирәнтен тикшерә. Галим бу хезмәтендә тюркологиянең һәм татар тел белеменең теге яки бу грамматикаларындагы мәсьәләләргә тәнкыйди бәя бирә, күп кенә проблемаларга оригиналь чишелеш тәкъдим итә, яңа фикерләр, идеяләр бирә, катлаулы проблемаларның чишелешен күрсәтә [Ганиев, 2001].

В.Н. Хангилдин «Татар теле грамматикасы» дигән китабының кереш өлешендә татар граммтикаларының язылу, басылу тарихына кыскача белешмә бирә. Ул татар теле грамматикасы буенча «әле аерым рәвештә һәм хаслап тагын да күбрәк тикшерүне, фикер алышуны таләп итә торган» мәсьәләләр байтак икәнлеген искәртә [Хангилдин, 1959: 23]. Галим сүз төркемнәренең үзара мөнәсәбәтләрен тикшерә, аларны өч зур типка аера: мөстәкыйль сүз, ярдәмлек һәм ымлык сүз. Мөстәкыйль сүз дип телнең төп һәм иң эре лексик берәмлеген атый. [Хангилдин, 1959: 246] Гомумән алганда, бу китап күренекле тел галимнәре М.З. Зәкиев, Д.Г. Тумашева, З.М. Вәлиуллина, Ф.М. Хисамова, Ч.М. Харисова, Р.Р. Җамалетдинов һ.б. грамматика һәм чагыштырма грамматикаларын язуда нигез булып тора.

Бүгенге көндә икетеллелек шартларында галимнең «Татар теле грамматикасы»нда яктыртылган кайбер мәсьәләләр үзенең актуальлеген югалтмаган. В.Н. Хангилдинның әлеге хезмәтендә сүз ясау процессының иң катлаулы бер күренеше – грамматик юл белән (морфологик ~ кушымча ярәмендә, синтаксик ~ кушу юлы) сүз ясалышын яктырта һәм сүз ясалышының катнаш формасы да бар дип билгели: бүгенге (бу+көн+ге), быелгы (бу+ел+гы), чынбарлык (чын+бар+лык) һ.б. Гомумән, В.Н. Хангилдин бу китапта синтаксисның төп берәмлекләре мәсьәләсенә туктала, сүз тезмәсе белән җөмлә төзелмәләрендә синтаксик бәйләнеш турында мәгълүмат бирә: ияртү бәйләнеше һәм тезү бәйләнеше. Галим тел чараларының ничек файдалануына карап, термин ясалуда төрле сүз ясау алымнары – семантик, фонетик, морфологик, синтаксик ысуллар формалашуын билгели. Татар телендә термин төзүнең төп өч төрле юл белән тәгъбир ителүен күрсәтә [Хангилдин, 1959: 50, 305].

В.Н. Хангилдинның «Татар теле культурасының кайбер мәсьәләләре» дигән хезмәте дә игътибарга лаек. Бу хезмәт ике өлештән тора: 1) әдәби тел тарихы, 2) әдәби тел практикасының бүгенге көндәге әһәмиятле мәсьәләләре. Галим фикеренчә, «тел культурасы дигән төшенчә әдәби тел нормаларын яхшырту, камилләштерү чараларын һәм шул юлдагы эшләрне үзенең эченә ала [Хангилдин, 1976: 39]. Татар теле культурасының нигезләрен мәктәпләрдә һәм балалар бакчасында салырга кирәклекне күз уңында тота. Шулай ук әлеге хезмәтендә язудагы ялгышларны ике төрле юл аркасында килеп чыгуын да ассызыклый: 1) алфавит белән орфографиянең үзләрендә булган җитешсезлекләр тудырган ялгышлар, 2) булган кагыйдәләрнең тиешенчә һәм төгәл үтәлмәве аркасында килеп чыккан ялгышлар. Шул рәвешле, В.Н. Хангилдин «Татар теле культурасының кайбер мәсьәләләре» дигән хезмәтендә татар телен куллануның үзенчәлекле якларын ачып бирә, укучыларны да язуда еш китә торган хаталардан арынырга чакыра, искәртә.

Шулай итеп, татар телен укыту методикасының чәчәк аткан чорында татар телен гамәлгә кую, укытуның эчтәлеген, максат, бурычларын төгәлләштерү, ысул һәм алымнарын төрләндерү, камилләштерү, яңа буын

дәреслекләр һәм программалар төзү алгы планга куела. Казан лингвистика һәм лингвометодика мәктәбенә үзеннән зур өлеш керткән Вәли Нигъмәтулла улы Хангилдин татар теленнән белем бирүнең сыйфатын арттыруда тирән белем бирү белән берләттән укучыларда телгә карата кызыксыну уятуны һәм сөйләм культурасына, укырга һәм дөрес итеп язарга, фикерләргә, өйрәтүгә, татар теленең грамматика һәм чагыштырма грамматикаларын камилләштерүгә күп көч куя.

Литература

Ганиев, Ф.А. Бөтен гомере - милләткә хезмәттә / Ф.А. Ганиев // Мәдәни җомга. – 2001. – № 26.

Ибраһимов, С.М. Татар телендә синтаксик синонимнар / С.М. Ибраһимов. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1976. – Б. 14

Татарский энциклопедический словарь. – Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1998. – 703 с.

Хангилдин, В., Шабанов, Х. Грамматика һәм орфография дәреслеге. – I басма / В.Н. Хангилдин. – Казан: Таткитнәшр., 1938.

Хангилдин, В.Н. Татар теле грамматикасы / В.Н. Хангилдин. – Казан: Таткитнәшр., 1959. – 641 б.

Хангилдин, В.Н. Татар теле культурасының кайбер мәсьәләләре / В.Н. Хангилдин. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1976.

Шакурова, М.М. Становление и развитие методики преподавания татарского языка в иноязычной аудитории / М.М. Шакурова // Научный Татарстан. – 2010. – № 2. – С. 36-47.

Шәехова Алинә Халитовна

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ТАТАР ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ АЛМАШЛЫК СҮЗ ТӨРКЕМЕ ҺӘМ АНЫ ӨЙРӘНҮНЕҢ ТАРИХЫ

В этой статье рассматривается краткая история изучения частей речи. Так же даны их классификации от известных ученых, педагогов, методистов. Моим объектом изучения является местоимение. Потому что на сегодняшний день нет специальной монографии, в которой именно местоимение является объектом обучения. В этом и вся актуальность моей работы.

Ключевые слова: *местоимение, начальный этап изучения, раздел морфологии, грамматическая категория.*

This article has the short studying the parts of speech. There are their classifications of famous scientists, teachers. The object of my study is pronoun. Because nowadays we haven’t special monographs which used pronoun such as object of studying.

Key words: *Pronoun, part of speech, the initial period, morphology as a part of grammar, grammatical category.*